

Наші справи,
№ 4.

Сергій Єфремов.

Між двома душами.

Микола Гоголь.

Видавництво
„Вік”.

Одбиток з „Ради“.

У Київі, 1909.
З друкарні 1-ої Київ. Друкар. Спілки, Трьохсв. 5.

Гоголь...

Трудно, здається, вишукати серед історичних особ другу більш дзгар-мопичну постать, так вигадливо сплету з позверхових та внутрішніх суперечностей і контрастів, як та, що нагадує нам це відомо кожній освіченій людині каймення. Тупий школяр—і геніяльний письменник; великий гуморист, сміхотун та вигадчик—і не менший песимист; признаний реаліст, батько „натуральної школи“ в російському письменстві—і неокраїнний мистик; прихильник особистого морального самосовершенствования—і джерело протесту проти громадського ладу; малоосвічений гімназист—і професор та автор *in spe* грандіозних наукових праць, яким не судилося, звичайно, побачити світа; українець, що з пієтизмом та любовію ставився до рідного краю—і виключно російський письменник, що жадного рядка рідною мовою, окрім одного приватного листа, не лишив у своїй літературній спадщині... Можна б ще довго ставити одну з другою поруч такі суперечности в цій багато обдарованій з

природи натурі; можна б ілюструвати їх фактами не тільки з біографії, але теж і з літературної його долі аж до наших часів, коли найменням цього великого чоловіка, мов щитом, закривається туна реакція, коли з його спликується де-хто зробити спеціальну зброю проти українського письменства і всього взагалі українського національного руху.

Трагична натура і трагична доля її.

Нас, українців, oprіче загального характеру цієї трагедії, цікавить найбільше і ще одна, спеціальна, сторона її, а саме—стосунки Гоголя до ідеї українського національного відродження і, павшаки, стосунки свідомого українства до автора українських оповіданнів російською мовою. Тим пекучіша для нас цієї сторона трагичної постаті Гоголя і тим дужче встав вона перед нами саме в цей час, коли ймення Гоголя у всіх, на устах, що ним найдошкульніше вибивали нам очі всякі „патріоты свого отечества“, що ним підпірали централізаційні заходи й обрусительну спетему, і саме тепер, під час ювілейного свята, патріотичний галас безперечно голосніше лунатиме за причілком російського письменства. Геніяльний українець, що став проводпрем не свого рідного, а „сусідського“, мовляв, письменства, чи не найкраще ж ілюструє ту думку, що весь український рух ні на що і

пікому не потрібний і тим самим шкодливий, що він не має ґрунту в житті, що тільки купкою фактиків та фактажерів держиться він і т. ин.—яку думку так люблять доводити з усяких літературних і нелітературних підворітниць? І з першого погляду аргумент цієї наче б то влучний і вартий уваги, бо Гоголь ніби-то практично показав, що зовсім не треба українського слова на малювання українського життя, і воно все цілком може увійти до одного єдиного письменства, як цікавий та оригінальний матеріял—не більше. З такого аргумента само собою виникає нове питання—чи не ворог нам Гоголь і чи не повинні ми до його й ставитись, як до ворога, що дав таку влучну на всі віки зброю до рук нашим ворогам? Питання вже через те цілком натуральне, що воно не раз стояло перед українськими діячами, та певне й довго ще не зникне з обр'ю нашого життя, аж поки сама дійсність не зробить його цілком не потрібним.

Отже -чи ворог нам Гоголь і чи повинні ми з ним, як з ворогом, воюватись?... Чудно і страшно, коли хочете, це питання, але що ж робити, коли наша справа, божєвільна дійсність підсонує його нам, коли йменням Гоголя вимахують ашантії російської державності, йдучи на приступ проти великих вигаданих сепара-

тизмів і з'особна—українського? Коли Гоголем, нашим великим земляком, вибивають очі всім, хто з-поміж нас хоче зостатись вірним сином рідної землі? Коли працю Гоголя виставляють іменню за торжество тієї одбокою, скажу так, ашантійської державності?... І не такі ще питання ставить перед нами наша проклятуца дійсність, і треба ж шукати на них відповіді, коли не хочемо, щоб вона пожорла нас.

Але перше, піж відновісти на' поставлене питання, я дозволю собі пригадати один факт із мого власного життя й подати одну цитату з листів Гоголя.

Ось факт.

Скоро я вивчився грамоти, транилось мені, малому хлопцеві, прочитати „Вечера на хуторѣ близь Дякальки“ та „Миргородъ“. Не переказуватиму своїх тодішніх вражінь, скажу тільки, що після книжки Гоголя вперше я почув себе сином рідної землі, що з „Тараса Бульби“ запала мені в думу перша цескра національної свідомости, до якої потім інші автори додавали вже тільки нового жару. В моїх дитячих думках і мріях постать Тараса переважила навіть ефектну фігуру капітана Пемо з відомого Верногового роману, і я тільки з одного тоді дивував та й смуткував не помалу; чому серед українських гетьма-

пів (собі я ешеав їх з якогось старого Андріяшевого календаря) нема Тараса Бульби? Що такий лицарь мусів бути коиче гетьманом—пнакше я собі її покладати не міг!

А оєь і цитата.

„Скажу вамъ,--пише Гоголь до своєї великої приятельки Смирнової,—что я сама не знаю, какова у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю только то, что никакъ бы не далъ преимуществъ ни малоросіянину передъ русскимъ, ни русекому передъ малоросіянномъ. Обѣ природы щедро одарены Богомъ и, какъ варочно, каждая изъ нихъ порознь заключаетъ въ себѣ то, чего нѣтъ въ другой.

„Сам не знаю“... Краще б ніхто не здужав змалювати нам духову істоту Гоголя, як це зробив сам письменник одими трьома певеличкими елівцями. То то й лихо, що сам Гоголь ніколи не знав, хто він—і це власне й етало за початок його власної драми, за те манієське зерно, що з його виросла потім велика трагедія вєього його життя, виявившись такою силою суперечностей і контраєтів, що їх тягара не міг вдержати на собі нещасний письменник. З цього впроєла між иншим і та найбільш нам зараз цікава суперечність, що Гоголь своїми творами з українського життя повертає на українську свідомість одних і разом дає аргумент проти тієї свідомості другим. Нова суперечність, що корініється все в тому ж таки нещасливому і глибоко трагичному

„сам не знаю“. Бо коли в давню старовину великий мудрець правило: „пізнай себе“ поставив за мету і зміст цілого життя людського, то можна уявити, що відчуває не звичайна, буденна, а велика людина, коли вона сама не знає, хто вона; яка трагедія відбувається на цьому незнайні елементарно-потрібної для щастя і задоволення морального речі...

Гоголь не знав, яка в його душа. Ще більше—він не знав і помилявся, коли говорив про „душу“: треба було сказати—„душі“. Бо в Гоголя безперечно було дві душі: українська і російська. Одна—молода, свіжа, овійна чарівними споминами й поетичними мріями про далекий, милій серцеві рідний край; друга—стареча, холодна, сувора, з службовими замірами, з тим надмірним звеличенням офіційної державности, що теж рано прокидається у Гоголя. Одна, що знаходила якраві фарби і м'яккий юмор для українського життя, і друга, що холодним бичем сатири била по „росейської гнусної дїйствительности“. Одна душа м'якого, любивого серця, і друга—холодного, практичного міркування та резонерства. І кожна душа жила в йому власним життям, кожна вимагала для однієї себе повної й неподільної уваги, кожна домагалася собі одній цілої істоти письменника, кожна тягла його виключно в свій бік.

Духова істота пещерного письменника була в самому корені надломана й переполовинена, в самому ґрунті дзгармонична, і з цього й починається та низка дзгармонічних прикмет, що пригнічували його й не давали йому не то розгорнутися на повну широчінь, а навіть на певний шлях вибитись. Між його душами киїла повсякчасна й безупинна боротьба, аж поки завершилася вона тим, що попадали знесилені і зломлені обидві душі й бідолашний дводушний упуєтив певну життєву трону та вже так і не напятав її, поки й життя було в тілі. Не напятав ці у сучасній критики, що й сама не могла зрозуміти і Гоголеві вияснити основну рису його натури—дводушність й надполовиненість,—згадаймо, що навіть чуткий Велинський ставив Гоголеві в надто велику заслугу, що в „Мертвих душах“ він созершено стдїлшся оть малоросії“єкаго елемента“; не напятав у Єрусалимі, куди з гори подався був, не напятав і у фанатичного пап-отця Матвія, що тільки підтримував у йому фатальну рису його істоти й долив до неї ще оливи мистецтва. І на цьому огні внутрішньої боротьби між двома душами своїми швидко і без останку згорів Гоголь.

Гоголь став жертвою своєї, скажу так, дводушності. Щоб урятувати себе і свій талант ол загину дочасного,

щоб знайти спокій собі та добрі обставини для праці, йому конче треба було „дати перевагу“ якійсь одній душі: або твердо, консеквентно й без компромісів лишитись на українському ґрунті, як це зробив, напр., старший сучасник його Котляревський; або так само твердо, консеквентно і безоглядно передатись до російського життя і письменства, як зробили Богданович, Капвист, Гвідич і як досі роблять російські письменники з українців, їм же числа нема й міри. Або—або, третього виходу не було, бо третім і була саме ота дводушність, що розірвала Гоголя на дві половини, напоїла його жаждою добра істоту оптом вічних ваганнів та хитаннів і передчасно довела його до загибчу, попередку наділивши йому стільки муки, що не спля людська її видержати. Та чи ж міг Гоголь безоглядно і рішуче піддатись котрій-небудь одній стихії, піти за котроюсь однією душею, що однаково властно кликала його кожна до себе? Чи міг він свідомо вибрати між українством та російщиною?

Відповідь на це почасти знаходимо в обставинах його життя.

Сем'я Гоголів безперечно мала українські традиції. Один з його предків, Остап Гоголь, був козацьким полковником і навіть вказаним генералом за часів руйнування України.

уславився як український письменник XVIII віку, будучи автором українських інтерлюдій в простацькому жанрі. Батько Миколи і сам пробував сили в письменстві, написавши для сільського театра свого сусіди-магната Трощинського кілька веселих українських комедій, з яких одна, „Простак“, дійшла й до нас, а решта загинули. Видима річ, що ці рідивні традиції, з одного боку, і перебування з пелюшок на Полтавщині, серед українського і народу, з другого—повинні були заложити в душу молодому Гоголеві перші і вражіння українські. Він зростає серед української атмосфери. Але не глибоко сягала та атмосфера. Як-не-як, а сем'я Гоголів була папська, хоч і не з великих папів; виховання майбутнього письменника одбувалось, само собою, відповідно до тодішніх „правиль хорошаго тона“, а „хорошій топ“, певна річ, не дозволяв п'яких близьких стосунків з „мушкетерами“, до того ще й кріпаками; та й ці останні тим паче не мали охоти розгортати свої душі перед папичем. Огже ці перші вражіння, безперечно українські, не могли не бути позверховими, не могли зацятти собою всю душу хлопця. Десь в глибу у його сиділа думка, що він все-таки вищий над цей люд, який мусть служити йому, і призиство та злевага до рідного народу, що носилися

в панеському повітрі, натурально труїли чисту душу дитини. І звичайно ріс малий Гоголь паничком і, як писав згодом Куліш, ніколи „не знав чужеземця близько. Овч видѣль его только съ помѣщичьяго крыльця, или пѣзъ коляски. Онъ не спиживаль съ нимъ рядомъ; онъ не бываль его обычнымъ гостемъ („Основа“, 1861 р. кн. IV, стр. 79). Пригадаймо, що для панства український селянин був тільки спочимом усього грубого, незвичайного, і ми не здивуємо, що напевне в цій атмосфері її зародились оті Гомопупенки, Свербигузи та Перерепенки, якими згодом потіщав російську публіку Гоголь і з яких і досі користуються гумористи десятого сорту, щоб поглузувати її собі дешевим коштом з „хохла“. Паничем Гоголь ріс дома, паничем вступив і до „гимназій вищихъ наукъ“ у Ніжині, та її тут нічого не було такого, що б зблло було його з паничівської уторованої її добре наковченої путі. Схоластична наука російською мовою, товариство таких самих панят, кріпацька атмосфера—от що стояло перед Гоголем тієї пори, коли формується духовній образ людини і складається основа переконанців на ціле життя. Правда, доходячи літ, повинен був молодий Гоголь стрівати твори українського письменства, напр. „Енеїду“ Котляревського: правда, ще

в гімназії він записував українські слова до „Лекс(икона) Матор(осейскаго)“, але вплив російської школи не тільки не сприяв, а ще більше сприяв та глушив цю неглибоку, інстинктивну цікавість до свого рідного. Принаймні бачимо це з того, що літературні інтереси, які прозвучали в йому щонайменше на школьній лаві, носять чисто російський або краще—пафосний тоді романтично-космополітичний характер.

Та от добув шанець курсів в російській провінційальній гімназії і з романтично-сентиментальною поемою „Ганць Кюхельгартець“ та мріями про „государственную службу“ кинувся до Петербургу. На службі йому зразу не пощастило, а тут ще чужа-чужієнька сторона, а тут некуча туга за рідним краєм, оті позверхові споминки про його, і 19-літній Гоголь—автор голосних „Вечеровъ на хуторъ близь Дикавки“... Що ця туга за рідним краєм таки справді грала не аби-яку роль в генезі перших оповіданнів Гоголя, тому може бути певним доказом його власне посвідчення. „На мене, — цитую він згодом в „Авторской Исповѣди“, —находили припадки тоєки, мнѣ самому необъяснимой, которая проходила, можетъ быть, отъ моего болѣзненного состоянія. Чтобы развлекать себя самого, я придумыва-

вать собі все смішніше, що тільки могли вдумати. Вдумували цілком смішні лиця і характери, поставивши їх мислено в самі смішні положення, вовсе не заботясь о томъ, зачѣмъ это, для чего и кому выйдетъ отъ этого какая польза". Так невідомо, за-для жарту і розваги, повстали оті славні „Вечера на хуторѣ близь Диканьки“, позначені печатю великого письменницького таланту.

Надзвичайний успіх безиретепціозних оповіданнів, цих „радужнихъ грєзъ поета о родивѣ“, мовляв Кулін, мабуть чи не вперше примусив Гоголя озирнутись кругом себе й задуматись над питанням---хто він. Принаймні ми бачимо, що з Петербургу він обертається до рідні в Полтавищину за всякими відомостями про побут, одєжу, звичаї, пісні, перекази і т. п. „самыхъ закорєнѣлыхъ, самыхъ древнихъ, самыхъ наимєнѣе перемѣнившихся малороссіянь“, що він просить розшукати й переслати батькові комедії. Але як ще й тоді все-таки мало було в йому свідомости, видко з тих або досить наївних, або й просто занадто для молодого парубка практичних поясєннів, що ними він свої заходи виправдовує: „адѣсь такъ займаєть все малороссійское“, „это составляетъ мой хлѣбъ“—от що тільки й чуємо ми від Гоголя попервах. До

своїх поршних творів приступив він і без наміслу, і без підготовки, і що зовсім ясно проглядає в „Вечерах“, як добро показав опісля Куліш.

Але *noblesse oblige*. Почавши без наміслу і для розваги, Гоголь все дужче втягується в українські інтереси, захоплюється не тільки процесом самої творчості, а й тим, що давало поживу їй. Пісні та інші твори української народної словесності все більшою притягують до себе його увагу; на цьому полі він сходиться з такими спеціалістами цієї справи тоді, як Максимович, і обережний практик на якийсь час перовертається на палкого оптузіста „нашей единственной бѣдной Украйны“. Гоголь захожується збирати українські пісні—цю „живую, говорящую, звучащую о прошедшем лѣтопись“; найбільш на підставі пісень він береться „дернуть“ велику історію України, з якої, певна річ, опріче сухого копєєвця „Взглядъ на составленіе Малороссіи“ та оповістки „Объ изданіи исторіи малороссійскихъ казаковъ“, нічого не вийшло, дарма що в оповістці говорить ся, ніби „половина моеї исторіи уже почти готова“. Єдиним визначним результатом цього захоплення українською старовиною була повість „Тарас Бульба“: вона та ще кілька нескінчених уривків—от і все, чим скористувався Гоголь-художник з наукових мрій

Гоголи-історика. Етнографічні його заходи мали ще менше безпосередніх результатів, бо виявилися тільки теплою етатейкою „О малороссійскихъ пѣсняхъ“, з досить влучним справді поясненням українських пісень, та чималою збіркою зібраного матеріалу, що аж до цього часу перебуває в рукописній формі. Проте цей період був певне найквартішим та найінтенсивнішим і найцікавішим у житті Гоголя: його українська душа виразно запанувала над своєю супротивницею і знаходила собі велику поживу як у цпх, так і в інших заходах. „Какая теперь тишина въ моемъ сердцѣ!“ — хвалиться він в листі до матері року 1831; „спокойствіе въ моей груди величайшее“, — пише він до неї ж таки иншим разом. Йому здавалось, певне, що він знайшов свою дупу, „пізнав себе“, і це відбивалось на його пастрої. З великим захопленням він марить про професорську кафедру кончо на Україні, в Київі, і тут українська його дупа розгоргається й досягає перлка своєї перемогн, накеруюючи його на досить рішучі заяви та признання. „Вросьте, — пише він 2 люція 1833 р. до Максимовича, — въ самомъ дѣлѣ кацапію да поѣзжайте въ гетманщину. Я самъ думаю то же едѣлать и на слѣдующій годѣ махнуть отсюда. Дурни мы право, какъ разсудить хорошеенько! Для чего и кому

ми жертвуемъ осьмь? Їдемо! Сколь-ко мы тамъ насобираемъ всякой вся-чипи! все выкопаемъ!“... „Я тоже ду-малъ,—читаемо в ишиному листі,—ту-да, тудач! п Кіевъ, въ древній, въ прекрасній Кіевъ! Онъ нашъ, онъ не икъ—не правда ли? Тамъ или вокругъ него дѣялись дѣла старини нашої... Тамъ можно обновитися веѣми сила-ми“... „Что ж ѣдешъ или иѣть?—занитуе він знов Макенмовича че-рез рік.—Влюбилея же въ эту ста-рую, толстую бабу—Москву, отъ кото-рой кромѣ щей да материчини ничого не услышишь!.. Иѣвни намъ нужно иадать неперемѣно въ Кіевъ. Соеди-нившись имѣетъ, мы такое удеремъ изданіе, какогю еще никогда ни у кого не было“.

Це промовляє одна душа Гоголева, але не забуваймо, що есть у його ще й друга душа, і поки перша клопо-талаея коло українських писемъ та історіи, збиралаея до Киѣва й палала українським патріотизмом—друга ду-ша потихеньку, але певно робила свое діло. Вопа затиувала нашого письмен-ника все глибше й глибше в загально-російське життя—навіть не в те ро-зумове життя, що саме тоді почало складатися коло Стаикевича, молодого Велицького, Герцена то-що, а в ту дра-говину офіціальної Миколаевської Ро-сії, що згодом довела свою мертвот-ність на полях під Севастополем.

Правда, з 1831 року Гоголь пристає до гурту російських письменників і переймається літературними російськими інтересами, але в цьому гурті, надто по смерті Пункіна, він завжди був чужий усім. І от паралельно з паростанням українського патріотизму, зростає в йому й реакція російської державності проти того патріотизму, і нарешті письменник признається, що він і „сам не знає, яка у його душа“. Праця над широкими темами „Ревизора“ та „Мертвыхъ дуиъ“ ще більше одриває Гоголя од безносередніх українських інтересів, і вони потроху глухнуть; все менше й менше свіжих та здорових вражіннів дістає Гоголь од першої душі, все слабше вона змагається і втомість винижається надмірно друга. І кінець-кінцем Гоголь, як він сам каже, „размахнувся такимъ Хлестаковымъ“ в „Перепишкѣ съ друзьями“, що знесилені повсякчасною боротьбою душі його вже не можуть вернутись до рівноваги. Поет у йому видимо гасне, гасючи й світильник свого таланта. До того ж Гоголь тепер живе здебільшого за кордоном, і здалека Україна і Московщина зливаються в ту абстрактну „Русь“, до якої обертається поет з підігріто-патріотичними, надмірно-піднесеними й риторичними поклічками. З літературним життям свого тіснішого рідного краю він де далі все більш розминається,—він попросту

це розуміє його. Коли появилось вогневе слово геніального Кобзаря українського, то з важким непорозумінням спливився перед ним Гоголь. „Дьогтем тхне“— рішив він, як що вірити Данилевському, ознайомившись з творами Шевченка, такими далекими од його власного тодішнього настрою, як далекі були українські народні пісні від холодних розумуванняв „Переяски“. І це не диво, бо тоді вже мистицизм убивав у Гоголі облдіві зпоєннені обоцільною боротьбою дулі його. Могучий протест проти „гнуєної дѣйствительности“ кріпака-поета так різав ухо поетові-напові, що якраз тоді захожувався її обороняти.

Чи могло ж, захитаємо, з Гоголя виїти щось краще з українського погляду, ніж виїшло? За тодішніх обставин—ледве. З одного боку, він жив западто далеко від рідного краю і де далі, все чужиним робився йому та й сам осторопъ ставав од його найближчих інтересів. З другого боку—і це найважніше—у його самого, не було такого могучого стимула до спільного життя з рідним краєм, який був, напр., у Шевченка в образі боротьби з кріпацьким лнхом. Нарешті й самий народ—а що тоді було українського, окріч народа?—був для його раз-у-раз „танкетвеллнмъ неспакомцемъ“, облитим чарами поезії в його творах і зовсім шншим на ділі.

Що Гоголь мусів згодом зійти цілком з українського ґрунту, до цього фатально тягли всі умови його виховання і життя—виховання напичка і життя серед інтересів чужих рідному краю; але українська душа його довго змагалася проти цього, виявляючись невідомо для самого автора в кращих утворах його таланта і, на реліті, знеслена, помстилася за себе, ослабивши в йому віднорну силу її тієї другої душі. Переноловинцевий, цовний суперечностей і контрастів, Гоголь не видержав і внав під вагою життя, як жертва своєї дводушности.

Ворогом українству Гоголь, певна річ, не був, та й не міг бути, бо на це не попустила б його „хохлацкая душа“. Але все лико його й весь трагизм його особистої й громадської драми залежали від того, що та душа була „хохлацкою“, а не українською. Отже хоч свідомості національної й не мав Гоголь, але все ж таки зовсім даремне силкуються побивати Гоголем український рух. Питання про свою національну душу Гоголь рішив тільки для себе одного, та й то, як знаємо, рішив так зле і невдатно, що це рішення зробилося для його зерном половинности і джерелом муки, які підірвали і його творчу силу, і навіть саме життя. Рішення його було величною помилкою, а чи ж можна особисту помилку

хоча б і геніяльної людини виставляти за обов'язкову норму для всіх і кожного, чи можна несвідомість брати за щось бажане й позитивне? Як заступник певної групи громадянства, що стояла над народом і його інтересами не боліла, Гоголь може бути і дійсно був прикладом і зразком для людей того ж самого стану, що шукають собі оправдання за своє „потурчення“. Але не забуваймо, що єсть ще український народ, для якого таке рішення усе одно, що смерть, і який ніколи не може пристати на формулу незнання, що за душа у його в тілі. Щоб бути дійсно народом, щоб не вмерти, як окрема індивідуальність, народ муєнть мати одну, не переполовинену, не розпахану душу, і цією душею може бути тільки та, з якою він впрішов на світ. Політика дводупности тут тим менше може зарадити, що навіть особу, навіть геніяльну особу—Гоголя самого—довела вона до марної рогтрати творчої сили, і коли з Гоголя може бути якій-небудь зразок для нас, то тільки зразок на те, як не треба робити, щоб зберегти в собі свіжість, духову неподільність та гармонію почуття й діяльності.

Факт певний, що талановиті твори Гоголя з українського життя, хоча й були написані чужою мовою, хоча й не впливали доброго знання україн-

ського життя в авторі, все-таки викликали інтерес до України, дарма, що то була Україна зовсім не та, яка істнувала на ділі. Недавно один сиритний російський критик висловився, що Шевченко, мовляв, не Україну малював у своїх творах, а Апелсьєнію — і ця думка, неолоадна і цілком помилкова що до Шевченка, дуже до речі, коли ми розглядатимемо Гоголеві оповідання з українського життя. У Гоголя Україна справді була якоюсь Апелсьєнією, де люде всього тільки й мають турботи, що кохання, де сонце гріє—не пече, де природа дихає лагідним спочуттям до людей,—одно слово, то був край,

Гдѣ все обильнѣе дышетъ,
Гдѣ рѣки льютъся чище серебра,
Гдѣ вѣтерокъ стеной ковыль колыхетъ,
Въ вишневыхъ рощахъ тоуютъ хутора,—

і т. ин., як почали малювати Україну російські епігони Гоголеві.

Але й цим Гоголь прикував увагу громадянства до свого рідного краю, і в цьому велика його заслуга перед ним. Можливо, і так таки було напевне, що твори Гоголя зробилися для де-кого з українців стимулом до того, щоб глибше вдивитися в ту фантастичну, блискучу Апелсьєнію й розшукати її реальні риси, зазначити її дійсне становище на землі. „По часу, коли появилесь малоросійські повісті Гоголя і „Тарас Бульба“,—завважив ще Дра-

гоманов,—ми маємо повне право считати, що Гоголь породив і постичні проби Метлицького, Костомарова і самого Шевченка і коли не визнавав, то йшов паралельно з етнографічними роботами Максимовича, Водяньського, Срезневського і т. д., і був таким робом одним з батьків новішого українського народолобія, тим більше, що про Україну так багато і голосно говорив чоловік, ставший зразу рядом з Пушкіним авторитетом у очах російської громади“ (Українець, — „Література російська, великоруська, українська і галицька“, Львів, 1873, стор. 42). І що ця думка багато має правди в собі, це доводять наші літературні стосунки до Гоголя.

Всі українські народолобці старшої генерації просто з захватом ставились до Гоголя. Про Максимовича я не говоритиму, бо слід обопільних дружніх стосунків його з Гоголем видно з тих уривків, які подаю вище. Але от Шевченко, заступник нової, вже цілком демократичної України. В своєму відомому вірші „За думою дума роєм вилітає“, посвяченому Гоголеві, український поет пише:

Ти смієшся, а я плачу,
Великій мій друже,—

тобто не одним способом, але однаково ми роботу робимо, не одним шляхом, але до однієї мети йдемо —

будимо людські душі і сприяємо національному відродженню рідного краю. І хоч дійсність не давала тоді ще великих наслідків тієї роботи, але дарма—кінчає Шевченко:

А ми будем
Сміятись та плакати...

Шевченкова посвята — то може перше признание українцем тієї заслуги, якою відзначився Гоголь у справі національного відродження рідного краю, і признание тим важніше, що воно виійшло від Шевченка і в такій категоричній формі, яка не допускає иншого витолковування.

Правда, визнаючи цю заслугу Гоголя, виховавшись українцями почасти й під його впливом, бо на його творах, українці вже за життя Гоголя дивилися глибше й далі, ніж він показував. „Конечно, — писав р. 1844 Ієремія Галка (Костомаров), — Гоголь въ своихъ высокихъ созданіяхъ много выразилъ изъ малороссійскаго быта на прекрасномъ русскомъ языкѣ, но надобно сознаться: знатоки говорятъ, что *многое то же самое, будь оно на природномъ языкѣ, было бы лучше*“ („Молодикъ“ 1844 р. стор. 161). Ще виразніші поправки до Гоголя робить Куліш. Іменуючи не раз своє покоління „пресмниками Гоголя въ самопознанні“, „призванными иль къ сознанию своей національности“, і визнаючи цим генетичний звязок між

діяльністю Гоголя та повінним „українофільством“ — Куліп проте стоїть на зовсім іншій вже теоретичній основі, і це тільки що до самої мови. Він вимагає від українського діяча не самого тільки безпричинного сміху та артистичної краси в малюванні українського народу, не тільки „радужныхъ грезъ поэта о родниѣ“ — він вимагає спочуття, життєвої правди і свідомої праці коло народного добробуту й освіти. „Можетъ быть,—каже Куліп,—и есть на свѣтѣ такая нація, которая назоветъ ихъ (Гоголеві створіния) своими кровными тишамъ, но мы, веѣтъ, кто въ настоящее время имѣетъ драгоцѣное право называть себя украинцемъ, объявляемъ веѣмъ вообще, кому о томъ иѣдать надлежитъ, что разобранные и упомянутые мною типы Гоголевскихъ повѣстей—не наши пародные типы, что хотя въ нихъ кое-что и взято съ натуры или угадано великимъ талантомъ, но въ главнѣйшихъ своихъ чертахъ они чувствуютъ, судятъ дѣйствуютъ не по-украински, и что поэтому, при веѣмъ уваженіи нашемъ къ таланту Гоголя, мы признать ихъ земляками не можемъ“ (Основа“, 1861 р. кт. V, стор. 19—20). Намъ жалько розстатися съ тѣми восторгами, якіе ми чуємо зараз зовремена они при читанні „Вестероѣ на хуторѣ“,—так

кіпчав Куліш, все равню, „какъ жалко исторгнуть изъ памяти первыя игры невозвратной юности“. По всякій возрастъ имѣеть свои преимущества и свою замѣнку того, что было безразлично хорошо въ прежнее время“ (ib. 33).

Реформатор російського письменства, що розпочав у йому, як влучно сказав Чернишевський, славетний „гоголевскій періодъ“, Гоголь безперечно мав великий вплив і на українське письменство. І мав не тим, що на нашому ґрунті утворив реальну школу письменників, бо реалізм і до його краще і повніше поставлений був першими українськими письменниками, у яких довелось сакому Гоголю вчитись; а тим, що своїм талановитим словом він давернув і, як знаємо, до цього часу навертає багатьох українців до свого народу, що зробився був на початку нашого національного відродження учителем „самопознанія“. Дарма, що те Гоголеве „самопознаніє“ неглибоке було і примитивне, що воно одяглось в такі форми, які переросло дальше ж покоління; дарма, що сам учитель на перших же кроках перестав задовольняти своїх учнів, іменно як учитель. На світанку національного життя ми її не можемо вимагати від людей тієї свідомости, яку маємо сами, і нам досить того, що Гоголь— може, незалежно від своїх замірів та

блжанин, невідомо для себе самого— став одним із перших моторів нашої національного руху, щоб скласти перед ним велику пошану від вдячних нащадків. Для нас було б любіше, звичайно, записати його в ряди наших безпосередніх і неподільних діячів, бачити його ім'я записаним на сторінки історії українського письменства, але цього не сталося через відоме всім нам лихоліття. Хоч це і врирко і сумно, але—що ж робити—мусимо задовольнитись тим, що українська душа Гоголя хоч часткою віддала рідному краю те, що взяла від його. Частка—по ціле, то певне, але за тодішніх обставин, на світанку нашої національної свідомості, і та частка не була вже западто малою і легковажнито її ми не можемо.

Тепер, думаю, ясно—чим буи для нас Гоголь і як повинно ставитись до його сучасне українство. Ясно так само й те, чи мають право централізатори й обрусителі узурпувати собі ймення Гоголя і ним виправдувати свої злочинні операції над тим народом, що дав не тільки самого Гоголя, але й краще з того, що було в Гоголі. Великий російський письменник був далеко тісніше зв'язаний з рідною стихією, ніж сам думав; образи дітячих літ так міцно пристали до його вражливої душі, що й опісля з них та з народних українських пісень і пере-

казів він черпав повними пригорщами крапці своєї створішчя, крапці образи і мову. Так, навіть мову, хоч вона мала формально чужий вигляд. Проф. Мандельштам у своїй надзвичайно цікавій монографії „О характеръ Гоголеваго стиля“ показав, що там, де Гоголеві треба було щирій свій настрій вижити, там він пив з рідного джерела, користуючись з української мови й тільки переказуючи, а то й цього иноді не роблючи, свою думку російськими словами. Думав він по-українському і тільки перекладав, пилучи, на російську мову. Справедливі через те були нападкн пуристів російської мови на Гоголя за те, що у його „языкъ слишкомъ отзываеть малороссіянизмомъ“, — тільки що ці панове не розуміли, яку вагу український елемент мав у всій творчості великого письменника, не бачили, що тут саме й грає життя, в цій природній йому стихії, що тут його сила—в єднанні хоч думками з рідною землею. Визволившись під кінець життя від „малороссіянизму“, Гоголь визволився і з-під власти дійсної краси, загубив і власний стиль свій, придбавши замість його те, що д. Мандельштам влучно зве „словонзліяніємъ“—безбарвну балакашину, розведену водою тривіальних думок. Позбувшись „малороссіянизму“, Гоголь перестав бути Гоголем, у йому вмер дійсно великий

письменник. Його останні твори—то тільки пошл з того, чим колись жив письменник, то педогарки його переполовиненої істоти. На ділі Гоголь помер далеко раніше, ніж контрає певблаганна Парка перетила нитку його життя. От чого на ділі добивалися і, на жаль, таки добилися ті сучасники Гоголя, що картали його за українську стихію.

Не иншого ж, тільки для всього українського народу, хотять і нащадки їхні, а надто ті, що самі українці зроду—всі оті „общероссы“, „тоже-малороссы“, „малороссіяне, говоряще по русски“ та инші одміни одного типу, що своє ренегатство виправдовують прикладом нещасного мученика дводушности. Сам Гоголь дав їм таку влучну і разом безопадну характеристику, що кращої її не вгадати. Ви пам'ятаєте мабуть образи симпатичних Гоголеві старосвітських поміщиків, яких він протиставляє „тѣмъ низкимъ малороссіянамъ, которые выдираются изъ дегтярей, торгашей, паноліяють, какъ саранча, палаты и присутственныя мѣста, дерутъ послѣднюю копейку съ своихъ же земляковъ, паводияють Петербургъ ябедниками, наживають, наконецъ, капиталъ и торжественно прибавляютъ къ фамилии своей, оканчивающейся на о, слогъ ѡ. Нѣтъ,—кінчає Гоголь про своїх героїв,—они не

були похожими на эти презрѣнныя и жалкія творенія, такъ же какъ и всѣ малороссійскія старинныя и коренныя фамиліи“. Чудовий портрет, і в йому так легко пізнати й зараз багатьох із тих, хто імеєм Гоголя воєє проти українства, нищучи на його „ябеди“ та допоси, або згорда та знища дорікаючи „узостью“. І багато власних рше пізнали б ці „жалкія творенія“, перечитуючи твори Гоголя, як би здатні були розуміти і серцем відчувати прочитане. Але цього не дано їм...

Не любов і пошану до великого письменника виявляють вони, вихваляючи в йому як-раз те, що стало причиною його особистої і громадської трагедії, що його талант перевело на порожнє моралізаторство й позбавило світ великих творів. Вони уславляють зваряддя мук, якої зазнав Гоголь, — то зпаряддя, що не було б його, як би великий письменник з більшою свідомістю дивився на свою працю, як би він знав, „яка душа у його“, і як би не зрікався тієї душі, що дала йому все, що його Гоголем зробило. Беручи приклад з близької до нас релігійної сфери, скажемо, що не перед Христом-мучеником за людскість падають вони навколішки, а перед хрестом, на якому той мученик віддав свою стражденну душу; не людські, а шибениці вони храми ставлять і ганебному зваряддю пелюдської кари скла-

дають свої молебні... І такі молебні перед Гоголем з нечистих уст—то найгірша зневага його, жаль і спочуття вартої, пам'яті.

В Гоголевські дні ми теж схиляємо побожно чоло перед цим мучеником дводушности, але не вихвалити зпяряддя його муки будемо ми, не цілувати кайдани, що оповили його духову істоту й розірвали на двоє та переполовнили його душу—пі... Ми можемо тільки з обуренням та протестом згадати ті обставини життя, що калічили й калічать краєвих синів нашого рідного краю й завдають їм зайвих і нікому непотрібних мук на нагубу їхнього таланту задля громадського діла. Використавши для його всю свою силу (а це зробити міг тільки однодушний Гоголь, як би він не зійшов був з рідного ґрунту), він і всьому світові прислужився б далеко більше, не тільки рідному краюві. Не сама тільки Україна може плакати над цим мучеником дводушности: його занепад—це мінус в загальнолюдській скарбниці, так не багатій на великі таланти. Це пропадає жертва.

Як зразок такої непотрібної жертви Молохові ашантійської державности—Гоголь завжди буде жити в пам'яті всіх свідомих і однодушних людей на Україні.